

dddddddddddddddddddddddddddddddd

§1. ВНУТРІШНІ ПРОТИРІЧЧЯ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

Політична відлига другої половини 1950-х років і пов'язаний з нею процес десталінізації радянського суспільства всупереч всім сподіванням майже не торкнулися церковного життя. Більше того, тиск, що відчула на собі церква з боку держави можна без перебільшення порівнювати з 1920-30-ми роками, коли “воєнничє безвірництво” зросло до рівня спланованої державної політики.

В кінці 1950-х - на початку 60-х років догматичне трактування постулатів марксизму-ленінізму, відсутність політичної і внутрішньої культури у деяких вищих посадових осіб СРСР спричинили новий наступ на церкву. Релігія, що не вписувалась в модель “нового комуністичного суспільства”, як і раніше оголошувалась першопричиною всіх найнегативніших суспільних явищ.

Виходячи з цього, вищим політичним керівництвом країни, урядом СРСР та , повністю підпорядкованими їм ЦК Компартії України і Радою Міністрів УРСР було прийнято ряд рішень спрямованих проти церкви. Так, в 1958 році ЦК КПРС надіслав партійним організаціям записку відділу пропаганди і агітації ЦК “Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди”. В цьому ж році з його ж ініціативи були прийняті постанови союзного уряду про монастирі та про податок з підприємств релігійних об'єднань. В листопаді 1959 р. ЦК

КПРС ухвалив постанову “Про заходи по припиненню паломництва до так званих святих місць”. В січні 1960 року вище політичне керівництво затвердило постанову “Про заходи по ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культури”, а через кілька місяців - 16 березня схвалило постанову Ради Міністрів СРСР “Про посилення контролю за виконанням законодавства про культури” та Інструкцію до цього законодавства¹.

У відповідності до прийнятих рішень в 1961 році в Україні здійснювався облік релігійних об'єднань, молитовних будинків та майна, що знаходилися в користуванні церковних органів.

Проте, навіть незначна частина громад РПЦ, що пережили облік, були позбавлені можливостей для повноцінного функціонування. Затверджена урядом СРСР Інструкція вимагала проходити облік негласно без залучення духовенства і віруючих. Сам облік релігійних громад обумовлювався необхідністю визначити шляхи подальшого обмеження впливу церкви на політичне і духовне життя в країні². Очевидно, що результати обліку розкрили нові резерви в антирелігійній кампанії, зокрема, в напрямку скорочення релігійних громад.

Відчутного удару зазнала на собі Російська православна церква - одна з найбільш і наближених до владних структур православна конфесія.

Так, якщо в 1960 році в республіці було зареєстровано 7460 релігійних громад, то за наступні чотири роки їх кількість скоротилася на 2895 одиниць. Наскільки могли вони забезпечувати духовні потреби віруючих свідчить і такий показник. З 4565 зареєстрованих релігійних громад церковні служби проводились: щоденно

¹ ЦДАГО України. - Ф. 1, оп.31, спр. 1671. - Арк. 123.

² Там само. - Оп. 24, спр. 5488. - Арк. 13.

- у 39, 2-3 рази на тиждень - у 87, по неділях та на релігійні свята - у 2416, кілька разів на рік - у 1202. У 821 релігійній громаді в силу різних причин (відсутність священика, пристосованого приміщення) служба взагалі не проводилась¹.

Для обмеження впливу РПЦ, інших православних течій були проведені заходи по ліквідації місць паломництва віруючих. Не без гордості Уповноважений Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по УРСР Г.Пінчук повідомляв ЦК КПУ про те, що його підлеглі спільно з виконкомом місцевих Рад провели певну роботу в даному напрямку. Яку саме довідуємось з цього ж документу. Так, на т.з. Божій горі Кременецького району Тернопільської області “войовничими безвірниками” у 60-х роках був організований кар’єр по видобутку каміння. В селі Ялтушків Барського району Вінницької області, с.П’ятничани Стрийського району Львівської області, с.Нова Павлівка Краснолуцького району Луганської області, с.Онишківці Дубнівського району Рівненської області були зруйновані або засипані “цілющі” джерела². Не інакше як акт вандалізму слід розглядати руйнацію колодязів Антонія і Феодосія в Києво-Печерській лаврі, яка до того ж порушила дренажні системи на території унікальної пам’ятки історії та культури³.

Важливе місце в антирелігійній кампанії 1950-х - початку 60-х років посідали заходи, спрямовані на ліквідацію монастирів, які розглядалися вищим політичним керівництвом, як “розплідники мракобісся”, здатні підживлювати релігійні пережитки. Затверджений Радою Міністрів СРСР план поетапного закриття монастирів передбачав за два-три роки скоротити їх до мінімальної кількості.

¹ ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 24, спр. 6007. - Арк. 3.

² Там само. - Спр. 5205. - Арк. 1.

³ Там само. - Арк. 21.

16 жовтня 1958 року союзний уряд доручив усім зацікавленим органам вивчити питання щодо можливості скорочення монастирів. Спираючись на думку своїх місцевих органів, Рада у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР запропонувала скоротити в 1959-1960 рр. 29 монастирів і скитів з 63 наявних в СРСР (на 1946 рік в Радянському Союзі налічувалось понад 100 монастирів). Патріарх Алексій під тиском державних органів повністю погодив план такого скорочення, хоча і висловив побажання здійснити цю акцію поступово.

Як пряме керівництво до дій сприйняла рішення союзного уряду Рада Міністрів УРСР, ухваливши 17 липня 1958 року постанову про ліквідацію в 1959 р. восьми монастирів з сорока наявних в республіці¹. Кілька таких обителів було закрито в 1960-1961 роках. Серед них: Києво-Печерську лавру, Михайлівський жіночий монастир в м.Одесі, Феодосієвський чоловічий монастир в м.Балті Одеської області, чоловічий монастир Глинська Пустинь в Сумській області та ін.²

На початок 1965 року на карті України залишилось лише дев'ять монастирів, з них два чоловічих і сім жіночих, та й їх подальша доля залишалася невизначеною³.

Марно пропагандистський апарат переконував громадську думку в тому, що клір і віруючі “з розумінням сприйняли урядові рішення про закриття монастирів”. Численні факти спростовують твердження офіційних осіб. Наприклад, в м.Кременці Тернопільської області 21 червня 1959 року велика група віруючих провела підтриману архієпископом Львівським і Тернопільським Палладієм демонстрацію протесту проти ліквідації Кременецького жіночого монастиря.

¹ РДАНИ. - Ф. 5, оп. 30, спр. 289. - Арк. 87.

² ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 24, спр. 5488. - Арк. 109.

³ Там само. - Спр. 6007. - Арк. 37.

Монахині Успенського жіночого монастиря с.Червене Мукачівського району Закарпатської області прямо заявили представникам місцевого райвиконкому: “Кістками ляжемо, але нікуди з монастиря не підемо. Нас гнобили католики в Угорщині, згодом уніати, а зараз нас женуть і незрозуміло чому”¹.

Наявність серед віруючих серйозного опору ліквідації монастирів засвідчив в листі від 24 червня 1959 р. на ім'я голови Ради в справах РПЦ при РМ СРСР В.Карпова патріарх Алексій: “Повинен сказати, що тут мене допікають голосіння з монастирів - письмові і навіть приїзди черниць, що жаліються на те, що їх силоміць виселяють в мир, не рахуючись ні з віком, ні з місцевими церковними умовами, що викликає не лише бродіння серед них, а й хвилювання в народі”².

Закриття культових споруд, а також їх наступне переобладнання під склади, установи соціально - культурного призначення часто викликало масові заворушення місцевого населення.

Так, 5 липня 1962р. в с.Дуплиська Заліщицького району Тернопільської області під час зняття хрестів з церковних куполів зчинилася бійка між віруючими і сільським активом, внаслідок чого кілька чоловік отримали поранення³.

Надалі, як видно з документів правоохоронних органів, все більшого поширення набуває така форма протесту як самочинні відкриття церков і проведення в них молінь без участі священика. Одне з перших місць за подібними “правопорушеннями” посідала Івано - Франківська область⁴.

¹ РДАНІ. - Ф. 5, оп. 30, спр. 289. - Арк. 88.

² Там само.

³ УСБУ в Тернопільській обл. - Спр. 13425 - П, т. 2. - Арк. 213-217.

⁴ Державний архів Івано-Франківської області (далі - ДАІФО). - Ф. 388, оп. 2, спр. 129. - Арк. 128.

В процесі боротьби з релігійними пережитками неоправної шкоди завдано культовим пам'ятникам архітектури. Після відомого виступу М.Хрущова на січневому 1961 року пленумі ЦК КПРС, в якому він назвав збереження пам'яток марною і непотрібною справою, в Україні розпочалося зняття культових пам'яток з державного обліку.

14 червня 1961 року Радою Міністрів УРСР виключено із списку пам'ятників 364 об'єкти¹. Незабаром перелік знятих з обліку об'єктів поповнився ще 137 пам'ятниками. В 1962-1963 рр., за пропозиціями місцевих виконавчих органів уряд України вилучив із державних реєстрів 241 об'єкт. Таким чином, на початку 60-х років з державного обліку було знято 740 пам'ятників архітектури, переважно культового походження².

Вищим політичним керівництвом України категорично заборонялось надання допомоги релігійним громадам у реставрації пам'яток архітектури - діючих церков. 9 травня 1961 року президія ЦК КПУ розглянула доповідну записку завідувача відділом будівництва та міського господарства М.Бурки і заступника завідувача відділом пропаганди і агітації ЦК Компартії України В.Борцова "Про деякі факти марнотратства і надання допомоги церковникам в ремонті і реставрації діючих церков як пам'ятників архітектури на території республіки".

В прийнятому з цього приводу документі категорично засуджувалась участь державних реставраційних органів у реставрації діючих культових споруд, виділенні на ці роботи державних коштів³.

Керуючись постановами вищого політичного керівництва, Уповноважені Рад в справах РПЦ і релігійних

¹ РДАНИ. -Ф. 5, оп. 30, спр. 289. - Арк. 26.

² РДАСП. Ф. 17, оп. 91, спр. 838. - Арк. 69-73.

³ Там само.

культів при Раді Міністрів СРСР по УРСР розіслали на місця інструкції, в яких вказувалось на необхідність в десятиденний термін переглянути перелік діючих культових споруд, які реставрувались як пам'ятники архітектури¹.

В першій половині 1960-х років різко зросла кількість скарг, що стосувалися питань релігії та церковного життя.

Лише в 1961 році апарат Уповноваженого Ради в справах РПЦ при РМ СРСР розглянув більше тисячі особистих і письмових звернень священнослужителів і віруючих. Ось що писали, наприклад, у своєму зверненні на ім'я Голови Президії Верховної Ради СРСР Леоніда Брежнєва віруючі з с.Соколів Червоноармійського району Житомирської області: "...церкву зруйнували, святиню нашу поламали, побили і потоптали ногами"².

Зважаючи на зростаюче невдоволення віруючих, секретаріат ЦК Компартії України розглянув на своєму засіданні 14 травня 1964 р. доповідну записку ідеологічного відділу ЦК "Про факти грубого адміністрування деяких місцевих органів влади щодо віруючих", підписану Г.Шевелем. На жаль, як і у всіх попередніх випадках, суттєві прорахунки вищого політичного керівництва і держави зводились до окремих помилок місцевих керівників³.

Особливо різко активізується петиційна кампанія після зміщення М.Хрущова. Як визнавав Г.Пінчук, "...в кінці 1964 року і на початку 1965 року збільшилась кількість заяв і скарг з питань відкриття церков. Вивчення причин цього явища показало, що розповсюджуються чутки про те, що у зв'язку із змінами у складі уряду і з приходом нового керівництва, будуть відкриті всі раніше

¹ РДАСПІ. Ф. 17, оп. 91, спр. 838. - Арк. 23.

² ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 24, спр. 5488. - Арк. 111.

³ Там само. - Картотека постанов секретаріату ЦК КПУ.

закриті церкви. Благочинний Вознесенського району Миколаївської області протоієрей Л.Затовський повідомив уповноваженому Ради, що до нього зверталися письмово і усно віруючі сіл Семенівка, Олександрівка, Прибужани і Прибужжя з проханням вказати, на яку адресу необхідно писати листи про відкриття церков. Подібні заяви і скарги надходять майже з усіх областей і, головним чином, з Кіровоградської, Житомирської, Харківської, Чернівецької областей”¹.

Разом з тим, сподіванням мільйонів віруючих на послаблення державного курсу щодо релігії та церкви справдитись так і не судилося. Заходи вищого політичного керівництва та уряду СРСР, як і раніше, за своїм змістом та формою сприяли утвердженню політики державного атеїзму. Достатньо переглянути рішення XXIII, XXVI з’їздів КПРС і Компартії України, численні постанови ЦК КПРС і ЦК КПУ про посилення атеїстичного виховання населення, щоб переконатися в тому, що тоталітарна держава не бажала йти на будь-які щонайменші компроміси в стосунках із церквою.

Одним з перших змирилося з цим керівництво Російської православної церкви, яке втратило будь-яку самостійність навіть у вирішенні питань свого внутрішнього життя. Сьогодні вже ні для кого не секрет, що Патріарх Московський в своїх повсякденних діях повністю підпорядковувався не тільки голові Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР, але й в свою чергу не робив жодного кроку без відома відповідних підрозділів КДБ при Раді Міністрів СРСР. Навіть призначення архієреїв здійснювались не в патріарших палатах, а швидше на Старій площі чи Луб’янці. Очевидно, саме там вирішувалась доля і екзарха України митрополита Іоанна. Хоча він і не дуже дошкуляв

¹ ОДАГО України. - Ф. 1, - оп. 24, спр. 6007.-Арк. 26.

Уповноваженому Ради в справах РПЦ при РМ СРСР по УРСР Г.Пінчуку, однак останній все ж висловив побажання про заміну його "...особою ще більш слухняною і діяльною, зокрема, в питаннях боротьби з унією в західних областях". Такою особою, на думку Г.Пінчука, міг би бути єпископ Вінницький Іоасаф (М.Лелюхін)¹.

На нашу думку, посилення на бездіяльність митрополита Іоанна в боротьбі з унією було не єдиною причиною його усунення від керівництва екзархатом. Не могли забути митрополиту Іоанну і суттєвого політичного прорахунку, який він допустив ще в 1954 році. Про цей "гріх", спираючись на агентурні зведення спецслужб, проінформував ЦК КПРС перший секретар ЦК КПУ О.Кириченко. "До Патріарха Алексія в Одесу (де останній перебував на відпочинку - авт.) також, - писав він, - приїжджав екзарх України Іоанн, який доповів Алексію, що в Києві його відвідав емігрант з України уніат Свистун^{*}, який мешкає в Канаді і просив написати лист з викладом вимог Української церкви про відділення від Руської Православної церкви. Свистун заявив, що автокефальна церква в Канаді готова піти на зближення і приєднання до Української православної церкви, допустивши при цьому ряд антирадянських висловлювань.

За заявою митрополита Іоанна, документ, який вимагав Свистун, був складений і підписаний, але не ним, а в його присутності і з його згоди, керуючим справами українського екзархату Скоропостижним, один екземпляр якого українською мовою був переданий Свистуну"². Отже, вже в 1954 році серед керівництва українського

¹ ЦДАГО України. - Ф. 1, - оп. 24, спр. 5488.-Арк. 77.

^{*} Свистун Василь Іванович - народився в 1892 р. в с.Сороцьке Тернопільської області. В 1913 р. емігрував у Канаду. Один з активних діячів Української Автокефальної православної церкви (ЦДАГО України). - Ф. 1, оп. 24, спр. 3753. - Арк. 140-142.

² ЦДАГО України. - Ф. 1, - оп. 24, спр. 5744.-Арк. 195-196.

екзархату РПЦ не виключалась можливість відокремлення від РПЦ і створення єдиної незалежної української церкви.

Очевидно, перелякавшись власного вчинку і покаючись перед Патріархом, митрополит Іоанн тим самим здобув собі право ще десять наступних років очолювати екзархат, до того часу як його замінив на цій посаді вже згадуваний митрополит Іоасаф (М.Лелюхін). Останні роки діяльності Іоанна проходили під безпосереднім негласним контролем нового керуючого справами екзархату Філарета. Ініціатива щодо його призначення, за свідченням заступника завідуючого відділом пропаганди і агітації ЦК КПУ В.Борцова, виходила безпосередньо від органів КДБ¹.

Аналогічним чином, на нашу думку, вирішувались і інші кадрові питання. Як повідомляв своєму керівництву у Москві Уповноважений Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по УРСР Г.Пінчук, після проведення в 1964 році кадрових змін "...більшість правлячих архієреїв прислуховується до рекомендацій уповноважених Ради, рахується з ними, самі не порушують законодавства про культу і дають служителям культу відповідні вказівки"². Так поступово складалося конформістське керівництво РПЦ, руками якого нерідко здійснювались найганебніші акції щодо релігії і церкви. Не можна не погодитись з дослідником Л.Алексеевою, яка зауважила, що найбільш руйнівні для РПЦ рішення були втілені не за допомогою прямого насилиства з боку держави, а проведені за вказівкою державних чиновників руками ж вищого церковного керівництва³.

¹ ЦДАГО України. - Ф. 1, - оп. 31, спр. 1671.-Арк. 155-156

² Там само. - Оп. 24, спр. 6007.-Арк. 9.

³ Алексеева Л. Вказ. праця. - С. 179.

Так, в липні 1961 року на Архієрейському соборі були ухвалені зміни до парафіяльного статуту. Новий статут практично поставив священика в повну залежність від парафіяльної ради з 20 мирян, підібраних за рекомендацією місцевих органів влади та уповноважених Рад у справах РПЦ. В результаті цього православні священики практично позбавлялись можливості самостійно керувати життям парафій.

Вже через чотири роки після прийняття нового статуту РПЦ до Патріархії, звернулись з листом вісім архієпископів на чолі з архієпископом Калузьким Гермогеном. Останні просили Патріарха переглянути постанову 1961 року оскільки вона негативно впливає на церковне життя. Відповіддю на цей лист стало виведення за штат архієпископа Гермогена і жорсткий тиск на архієреїв, які врешті-решт відмовились від своїх же підписів¹.

Незважаючи на те, що вищезначений документ і не носив відкритого характеру, він активно поширювався серед кліру і був добре відомий в українських епархіях.

В грудні 1965 року молоді московські священики Г.Якунін та М.Ешліман звернулися з відкритим листом до Патріарха, всіх єпископів, Голови Президії Верховної Ради СРСР М.Підгорного, Голови Ради Міністрів СРСР О.Косигіна, Генерального прокурора СРСР Р.Руденка. В ньому рішуче засуджувались встановлені Московським Патріархом норми церковного життя, стверджувалось, що Російська православна церква повністю відступила від своїх канонічних правил, а Рада в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР стала на шлях узурпації церковної влади, даючи незаконні вказівки Патріархату².

Листи Г.Якуніна та М.Ешлімана отримали Чернігівський,

¹ Алексеева Л. Вказ. праця. - С. 179.

² ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 31, спр. 2972.-Арк. 1.

Львівський, Закарпатський, Кримський, Полтавський, Харківський, Одеський, Чернівецький архієреї. Причому ставлення до нього було далеко неоднозначним. Якщо архієпископ Львівський та Тернопільський Миколай не забарився відмежуватись від документу і засудив його авторів, то єпископ Чернівецький Мефодій та єпископ Чернігівський Нестор не поспішали робити цього, посилаючись на хворобу¹.

У зв'язку з цим, Уповноважений Ради РПЦ при РМ СРСР по УРСР Г.Пінчук доручив своєму апарату на місцях ретельно вивчити вказані матеріали, виробити заходи по їх нейтралізації, а також з'ясувати настрої церковників, які ознайомлені з вказаними листами або чутками про них².

В кінці 1960-х років опозиційна течія в Російській православної церкві зробила спробу свого організаційного оформлення. Уповноважений Ради в справах релігій при РМ СРСР по УРСР К.Литвин повідомляв 2 грудня 1969 року ЦК КП України про те, що "...в Російській православної церкві продовжує діяти підпільна група, яка виступає проти Патріарха Алексія і радянського законодавства про культури"³.

Про платформу вищезначеної підпільної групи довідуємось із протоколу "Рішення Центрального дорадчого органу об'єднаних груп дій єпископів, духовенства і мирян на захист канонічних і громадянських прав в Російській православної церкві в Радянському Союзі". В ньому констатувалась наявність серйозних протиріч в складі Священного синоду РПЦ, інтриг з боку його окремих впливових членів.

"...Його святість, - говорилося в документі, з своїми прибічниками опинилась в полоні замкнутого кола (ми

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 31, спр. 2972. - Арк. 2.

² Там само.

³ Там само. - Спр. 3833.-Арк. 130.

маємо на увазі сумнозвісну “постанову” єпископів в травні 1961 року № 100 - смертоносну, обоюдогостру, дворуку зброю, занесену над церквою Радою в справах релігій при Раді Міністрів СРСР і групою митрополита Никодима), вибратися з якого допоможуть лише рішучі дії сил опору і всієї православної громадськості країни.

Наростаючий опір виявив повсюдність і єдину координацію дій, відображених в численних скаргах і доповідях як єпископів, рядового духовенства, так і мирян. Протести і скарги відображають фатальну для церкви дійсність в страшних фактах грубого насильства над нормальним церковним життям атеїстичних сил, заохочуваних і підтримуваних владою на місцях, безумовно інспірованих тим же атеїстичними силами нагорі Влади...”¹.

Для нормалізації церковного життя опозиція пропонувала усунути від керівництва церквою Священний Синод РПЦ, утворивши замість нього “Комітет відновлення Церкви і боротьби за її канонічну чистоту”. За задумом авторів проекту голова “Комітету” в процесі реформування церкви ставав другим по честі єпископом РПЦ і тимчасовим заступником Патріарха Московського і всієї Русі².

Хоча опозиційна група в РПЦ розглядалася в офіційних документах як “підпільна”, проте вона діяла цілком легально.

Так, протоколи засідань та інші підготовлені нею документи розсилалися Патріарху Алексію, Голові Ради Міністрів СРСР, Раді в справах релігії при РМ СРСР, членам Священного Синоду, всім єпископам РПЦ, ректорам академій і семінарій³. Внаслідок цього, переважна більшість кліру і мирян опозиційно налаштованих до керівництва РПЦ зазнала переслідувань,

¹ ЦДАГО України. -Ф. 1, оп. 31, спр. 3833. - Арк. 132.

² Там само.-Арк. 134.

³ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 31, - спр. 3833. - Арк. 136.

позбавлена кафедр, парафій, притягнута до кримінальної та адміністративної відповідальності.

Незважаючи на те, що “Комітету відновлення церкви і боротьби за її канонічну чистоту” розгорнути свою діяльність так і не вдалося, він значною мірою привернув увагу не лише радянської, а й світової громадськості до проблем РПЦ. Зусилля “Комітету” призвели до певного розшарування серед архієреїв РПЦ. На це, до речі, звернула увагу й Рада в справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР, яка за лояльністю поділила українських архієреїв на три основні категорії:

Категорія I Архієреї, які і на словах, і на практиці “є лояльними до радянської влади”, “не виявляють особливої активності в поширенні впливів православ’я серед населення” - митрополит Сергій (Одеса), архієпископ Никодим (Харків), архієпископ Григорій (Мукачеве), архієпископ Аліпій (Вінниця), архієпископ Леонтій (Сімферополь).

Категорія II. Архієреї, які стоять на “лояльних позиціях до держави”, “прагнуть активізувати служителів культу, церковний актив, виступають за підвищення ролі церкви в особистому, сімейному і суспільному житті” - митрополит Філарет (Київ), архієпископ Йосиф (Івано-Франківськ), архієпископ Дем’ян (Волинь), єпископ Феодосій (Полтава).

Категорія III. Архієреї, у яких “в різний час проявлялися і проявляються спроби обійти закон про культу”, “деякі з них релігійно консервативні” - митрополит Миколай (Львів), архієпископ Палладій (Житомир), єпископ Савва (Чернівці)¹.

У своїй повсякденній діяльності Рада в справах релігійних культів при РМ СРСР, її республіканські та

¹ Мартирологія Українських Церков. - (в 4 томах. - Т. 1, Українська православна церква). Документи, матеріали, християнський самвидав України. - Торонто-Балтимор. 1987.

місцеві підрозділи прагнули недопустити змикання окремих архієреїв, священників, релігійних громад із “Християнським комітетом захисту прав віруючих в СРСР”. Останній, утворений наприкінці 1976 року за участю Г.Якуніна, В.Афанасьєва, В.Капітанчука, В.Щеглова, В.Хайбуліна та ін., поставив собі за мету боротися за реалізацію свободи совісті в СРСР. В його “Установчій декларації” говорилося, що “Християнський комітет не є організацією з виборним керівництвом та членами, а являє собою асоціацію вільних рівноправних авторів, що займаються на основі Конституції та законів СРСР такими питаннями: 1. Надання віруючим юридичної допомоги щодо їх конституційних прав; 2. Збір і оприлюднення фактів порушення прав віруючих в СРСР. 3. Консультативна допомога органам влади щодо реалізації прав віруючих. 4. Робота з конституційних питань”¹.

Програмні документи “Християнського комітету” поширювались в українських парафіях, монастирях, інших осередках православ’я. Там, під час обшуку приміщень Почаївської лаври 14 квітня 1981 року була вилучена видана в 1977 році у ФРН брошура, присвячена діяльності згаданої громадської організації².

В свою чергу “Християнський комітет” з особливою увагою ставився до подій, що відбувалися в Україні. Зокрема, за його допомоги був широко розповсюджений відкритий лист єпископа Полтавського і Кременчуцького Феодосія до Генерального секретаря ЦК КПРС Л.Брежнєва від 26 жовтня 1977 року. В ньому наголошувалось на ненормальному становищі грубого

¹НА “Меморіал”.-Ф. 103, оп. 1, спр. 6.-Арк. 46.

² Державний архів Тернопільської області (далі- ДАТО). - Ф. 3241, оп. 2с, спр. 86. - Арк. 17-18.

безцеремонного втручання держави в справи церкви. Єпископ Феодосій “для спільного блага, братерства і більшої згуртованості народу” пропонував: а) припинити протизаконне реєстрування треб і виконавців треб у церкві; б) дозволити єпископам висвячувати стільки священників, скільки цього вимагають обставини; в) не перешкоджати у здійсненні ремонту храмів і молитовних будинків; г) обмежити антирелігійну діяльність уповноважених, що мають бути нейтральними в питаннях віри як того вимагає радянське законодавство; д) не закривати насильно храмів; е) збільшити наклад видань духовної літератури, якої гостро потребує населення; ж) не перешкоджати духовенству у виборі місця проживання та служіння; з) не робити в пресі таких випадів проти релігії, які могли б дати право атеїстам ненавидіти вірних, а також не допускати образи почуттів вірних у пресі; і) звільнити церкву від гнітючої опіки уповноважених та більше надати прав у справах віри єпископам.

За своє вільнодумство єпископ Полтавський та Кременчуцький зазнав переслідувань як з боку Ради в справах релігійних культів, так і Московського Патріархату. Після розповсюдження листа його без особливого розголосу було переведено до Астрахані, а згодом повністю усунено від церковного життя.

Прагненням осмислити глибинні основи релігії та церкви, з’ясувати їх роль в духовному житті суспільства пояснюється створення в 1970-х роках цілого ряду неофіційних семінарів, які залучали до своєї роботи не лише представників інтелігенції, а й робітників, селян, активно орієнтувалися на молодь¹. Один з таких семінарів, пов’язаний з іменами студента Інституту кінографії Олександра Огородникова та співробітника

¹ НА “Меморіал”.-Ф. 103, оп. 1, спр. 6.-Арк. 231.

Ленінградської державної бібліотеки Володимира Пореша. Згаданий семінар, що налічував близько 30 постійних учасників, поширював свій вплив на ряд областей України, в першу чергу, на західні регіони республіки¹.

В досліджуваний період питання релігії та церкви займали все більше місця в українському правозахисному русі. В лютому 1977 року відомий український правозахисник, член Української Гельсінської групи Л.Лук'яненко оприлюднив відкритий лист під назвою "Різдвяне звернення до завзятих атеїстів". В ньому він намагався розкрити перед невіруючими глибокий зміст віри в Бога, протиставив їй існуючу в суспільстві моральну порожнечу, показав згубні наслідки останньої, висловив протест проти утисків віруючих².

Свій голос на захист церкви подав також робітник Каневського районного вузла зв'язку Микола Ігнатенко, який за визначенням органів КДБ протягом 1972-1981 рр. регулярно надсилав у засоби масової інформації листи з протестом щодо переслідування віруючих. Пізніше, пояснюючи свої вчинки, він говорив: "Читаючи атеїстичну пресу, гнів і обурення охоплюють мене і серце обливається кров'ю. Як нахабніють деякі отупілі атеїсти! Вони не розуміють, що опльовують і принижують священну релігію своїх предків і кращих людей нашої епохи. Це низько і бридко!"³.

"Різдвяне звернення...", петиції на адресу засобів масової інформації можна розглядати як особисті громадські вчинки Л.Лук'яненка, М.Ігнатенка. Разом з тим необхідно відзначити, що боротьба за права віруючих стала одним із найбільш важливих напрямків діяльності

¹Алексеева Л. Вказ. праця. - С. 183.

² Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні! - К., 1994. - С. 148-152.

³ Архів УСБУ в Черкаській обл. - Спр. 12238. - ФПД, т. 1. - Арк. 10, 25 зв.

такої авторитетної правозахисної організації як Українська Гельсінська група. У програмному документі Української групи сприяння Гельсінським угодам “Наші завдання”, підписаному Оксаною Мешко, Олесем Бердником, Іваном Кандибою, Віталієм Калиниченком, Василем Стрільцівим, Петром Січком, Василем Січком, Ніною Строкатовою, Юрієм Литвином, Василем Овсієнком говорилося, що група “...і надалі буде знайомити українську та світову громадськість з фактами порушення... релігійних прав”¹. Для реалізації своїх завдань УГГ мала мережу кореспондентів у всіх регіонах України.

У боротьбі за права віруючих бачив основний зміст своєї пастирської служби священник Василь Романюк (обраний в 1993 році предстоятелем Української православної церкви - Київського патріархату). Жорстока і несправедлива доля визначала життєвий шлях Василя Романюка. В липні 1944 року його дев’ятнадцятирічного засуджено до десяти років позбавлення волі за підтримку оунівського підпілля. У таборах на В.Романюка очікувала нова кримінальна справа. За участь в міфічній антирадянській організації “Український січовий стрілець”, створеній нібито в’язнями Кустоловської сільськогосподарської колонії № 17 НКВС на території Полтавської області, В.Романюка було засуджено до розстрілу. На щастя цей вирок не увійшов у силу і він отримав новий термін - 10 років з додатком років не відбутих за першим вироком².

Повернувшись в 1958 році в Прикарпаття, В.Романюк протягом року навчався на богословських курсах, по закінченню яких був висвячений в диякони, а згодом

¹ Українська Гельсінська група 1978-1982. - Балтимор-Торонто, 1983. - С. 27.

² Данилюк Ю., Бажан О. “...Нас повинно об’єднати служіння народові” //Літер. Україна. - 1995. - 10 серпня.

отримав сан священника. Мав парафії в с.Новоселиця, Попельники Долинського району, с.Космач Косівського району Івано-Франківської області.

Спілкуючись з віруючими, спостерігаючи реальну дійсність, В.Романюк не міг залишитись байдужим, стикаючись день у день з повною зневагою національних, релігійних прав свого народу з боку чітко відлагодженої державної системи. Так поступово у нього визріло рішення стати в ряди борців проти цієї системи.

Як довідуємось із документальних матеріалів колишніх спецслужб, протягом 60-х - на початку 70-х років, В.Романюк “систематично проводив антирадянську пропаганду”. Вона полягала у виготовленні та розповсюдженні антирадянської літератури. До останньої, оперативні працівники зарахували кілька листів священника редакціям закордонних радіостанцій з оприлюдненням фактів порушень прав віруючих, особистий щоденник отця Володимира та інші приватні записки¹. 20 січня 1972 року В.Романюка було заарештовано, а в липні того ж року Івано-Франківським обласним судом засуджено до семи років виправно-трудоих таборів і трьох років заслання².

Засудження не припинило правозахисної діяльності В.Романюка. В 1979 році він став одним з ініціаторів створення Гельсінської групи в Мордовському таборі селища Сосновка (ЖХ-385/1-81)³. Одночасно, перебуваючи в ув'язненні, він написав більше 400 петицій, звернень, заяв, в яких привертав увагу не лише до особистої власної трагедії, а й до долі багатьох співвітчизників, що стали на батьківщині в'язнями совісті.

¹ Архів Управління СБУ в Івано-Франківській обл. - Спр. № 10123- П, т. 1. Арк. 31-33 зв.

² Там само.-Арк. 349.

³ Вести из СССР. Права человека. - Т. 1. - С. 103.

В досліджуваний період правоохоронними органами України було сфабриковано ряд інших кримінальних справ на православних священників і активних діячів православного руху.

У 1981 році правоохоронними органами була порушена справа проти ченця Почаївської лаври Амвросія (Юрасова Олександра Гнатовича). Після закінчення Московської духовної академії він отримав направлення в Троїце-Сергієву лавру (Загорськ), однак, в ній довго не протримався, оскільки нетрадиційністю свого мислення викликав невдоволення як церковних ортодоксів, так і спецслужб. З 1976 року служив у Почаєвській лаврі, проте вже у 1981 році з ініціативи настоятеля монастиря Іакова, був позбавлений можливості перебувати в Почаєві. Під час обшуків келії Амвросія та інших прилеглих приміщень 17-23 березня та 14 квітня 1981 року були виявлені ксерокопії виданої на Заході літератури, а також релігійний самвидав. Серед них: книги священника Д. Дудка, матеріали “Християнського комітету захисту прав віруючих в СРСР” тощо¹. Все це послужило підставою для порушення Тернопільською обласною прокуратурою кримінальної справи².

У справі Амвросія проходив священник Петро Здрілюк, рукоположений в ієреї екзархом України митрополитом Філаретом. При обшуку в 1981 р. в нього вилучена різноманітна релігійна література.

За відмову під час слідства назвати осіб, які надали йому цю літературу, був позбавлений реєстрації і відлучений від священного служіння. Переслідування П. Здрілюка викликало протести, як в СРСР, так і на Заході. Листи та петиції на його захист публікувались у самвидаві³.

¹ ДАТО.-Ф. 3241, оп. 2с,-спр. 86.- Арк. 17-21.

² Вести из СССР...- Т. 3. - С. 35.

³ НА “Меморіалу”. - Ф. 103, папка “Репресії”, спр. 6. - Арк. 41.

Протягом першої половини 1980-х років двічі відбував покарання чернець Почаївської лаври Анатолій Щур. Його служіння Богу було кваліфіковано правоохоронними органами як дармоїдство, а небажання залишити монастир як порушення паспортного режиму¹.

Лише перебудова врятувала від суворого покарання дякона із Запорізької області Віктора Прусського, який восени 1987 року оголосив голодування протесту проти участі радянських військ у афганській війні².

Широкого розголосу на Заході набула справа літератора, активного діяча православного руху в СРСР Павла Проценка. Він був заарештований 4 червня 1986 р. у Києві. Під час обшуку у Проценка були вилучені книга Л.Регельсона “Трагедія російської церкви”, особисті рукописи. У справі П.Проценка було проведено 17 обшуків, в тому числі й у регента хору Київського кафедрального Володимирського собору К.Ткаченка, колишніх політв’язнів С.Набоки, Л.Мілявського та інших. Зокрема, були вилучені екземпляри звернень з вимогою про повернення віруючим до 1000-ліття хрещення Русі Києво-Печерської лаври.

Павлу Проценку також інкримінувалось керівництво нелегальною релігійною організацією “Християнський союз України”, що виборював право на свободу совісті в СРСР. На захист літератора стали Б.Окуджава, Ф.Іскандер, Є.Євтушенко. Своє вагоме слово з цього приводу висловили й численні міжнародні організації. Незважаючи на протести громадськості, у 1986 році П.Проценка було засуджено до трьох років позбавлення волі.

Однак, надуманість звинувачень була настільки очевидною, що розглянувши касаційну скаргу, вища судова інстанція скасувала вирок, а справу направила на нове

¹ Вести из СССР...- Т. 3. - С. 35.

² Там само. - Т. 4. - С. 117.

розслідування. Лише розвиток демократичних процесів в Україні звільнив П.Проценка від відбуття покарання¹.

Таким чином, наведені факти дають підставу для таких основних висновків: по-перше, в кінці 1950-80-х рр. у середовищі Російської православної церкви існували опозиційні течії, що виступали проти конформістської позиції РПЦ, а також спроб органів державного управління втручатися у внутрішнє церковне життя. Останнє охоплювало широке коло духовенства і віруючих. По-друге, опозиція в РПЦ зазнавала переслідувань як з боку керівництва Московського Патріархату, так і правоохоронних органів, внаслідок чого було порушено ряд кримінальних справ проти православних священників, віруючих тощо. По-третє, діяльність опозиції привернула увагу до внутрішніх проблем РПЦ міжнародних релігійних та правозахисних організацій. Все це значною мірою сприяло подальшій демократизації церковного життя.

¹ Вести из СССР...- Т. 3. - С. 209, 266-268, 273, 285; Т. 4. - С. 15.